

УДК 37-056.2/.3(477)

ДОСВІД ВПРОВАДЖЕННЯ ІНКЛЮЗИВНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Завальнюк О.Л., старший викладач

stepan.polivaniy@ukr.net

У статті використані методи аналізу законодавчих актів, наукової і методичної літератури та спостереження за етапами становлення і розвитку інклюзивного освітнього процесу в Україні. Результатами дослідження є проведений аналіз вимог міжнародної та державної освітньо-нормативної документації освіти осіб із інвалідністю й опис моделей інклюзивної та спеціальної освіти, що практикуються у нашій країні. Практичним значенням дослідження є можливість використання європейського досвіду в ході розбудови вітчизняної моделі інклюзивної освіти. Перспективою подальших досліджень є розробка моделі освіти учнів і студентів з інвалідністю в Україні.

Ключові слова: діти з особливими освітніми потребами, інклюзивна освіта, спеціальна освіта, досвід.

The methods of analysis of legislative acts, scientific and methodological literature and observation of the stages of formation and development of inclusive educational process in Ukraine are used in the article. The results of the study are an analysis of the requirements of international and national educational and regulatory documentation for the education of persons with disabilities and a description of models of inclusive and special education practiced in our country. The practical value of the study is the ability to use European experience in developing a national model of inclusive education. The prospect of further research is the development of a model of education for students and students with disabilities in Ukraine.

Keywords: children with special educational needs, inclusive education, special education.

«Нещасна, знедолена природою... маленька людина не повинна знати про те, що вона – малоздібна, що в неї – слабкий розум. Виховання такої людини повинно бути в сторазів ніжнішим, чуйнішим, дбайливішим».

В. О. Сухомлинський.

(Вибрані твори : у 5 т. – К., 1977. – Т. 5. – С. 590).

За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), лише 20% народжених дітей умовно вважається здоровими, інші – або страждають порушеннями психофізичного розвитку, або знаходяться в стані між здоров'ям і хворобою. Визнання прав таких дітей, їх інтересів, потреб, надання допомоги у процесі соціалізації та вибору професійної діяльності є дуже важливим на сучасному етапі розвитку освіти.

На жаль, на сьогоднішній день в Україні немає єдиної прозорої і достовірної системи обліку дітей-інвалідів та дітей із обмеженими можливостями за станом здоров'я. За даними Міністерства освіти в 2014 році в Україні налічувалось більше 160 тис. дітей з особливостями психофізичного розвитку. Однак, на думку експертів, реальна кількість дітей із обмеженими можливостями за станом здоров'я в десятки разів більше. Це підтверджують дані обстежень ПМПК (психолого-медико-

педагогічних консультацій), згідно з якими в 2010-2011 навчальному році було визнано такими, що мають вади психофізичного розвитку 1194,031 тис. дітей (15% від загальної кількості). При цьому кількість встановлених випадків проблем психофізичного розвитку дітей зростає з кожним роком (на 12% у 2010/2011 в порівнянні до 2010/2009 навчального року). Статистичні дані по ПМПК також не відображають реальної ситуації: обстеженню у ПМПК підлягають лише ті діти, батьки яких звертаються по допомогу (у 2010/2011 н.р. у ПМПК було обстежено 121,378 тис. або 1,5% від загальної кількості дітей в Україні). Це означає, що велика кількість дітей із особливими потребами взагалі не підлягає статистиці. Відсутність єдиної прозорої і достовірної системи обліку дітей-інвалідів та дітей із обмеженими можливостями за станом здоров'я заважає адекватній оцінці реальних масштабів проблеми [13;17;19;21].

Питанням навчання й виховання дітей з особливими потребами присвятили свої праці І.Зверева, А. Капська, А.Мудрик, С. Хлебик та інші. Інклюзивному навчанню присвячені роботи Н. Макаренко, Л. Никонової, Н. Софій, І.Єрмакової, в яких не лише розповідається про особливості такої освіти, а й наводяться приклади застосування її в дитячих садочках, школах, вищих навчальних закладах України.

Про рівний доступ до якісної освіти наголошується в Конституції України, Законах України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про основи соціальної захищеності інвалідів України», «Про охорону дитинства», окремих державно-правових актах спрямованих на створення соціально-економічних умов для інтеграції в суспільство дорослих і дітей з особливостями розвитку. Незважаючи на це, на сьогодні в Україні спостерігається парадоксальна ситуація, що характеризується наявністю законодавства, яке декларує права дітей та молоді з особливими потребами на розвиток, здобуття освіти, соціальну інтеграцію, і, водночас, не вказує практичних механізмів їх реалізації [4;3;5;6].

Забезпечення права і комфортних умов на освіту дітей з обмеженими можливостями здоров'я в загальноосвітніх навчальних закладах, одержання освіти та участі у трудовій діяльності громадян, що належать до категорії «осіб з обмеженими можливостями здоров'я», є необхідною характеристикою демократичного цивілізованого суспільства. Але питання інклюзії варто розглядати не тільки в аспекті створення доступного освітнього середовища для дітей з особливими освітніми потребами. Інклюзивна освіта в широкому сенсі передбачає створення рівних можливостей для всіх категорій дітей в Україні. Тому, важливого значення набуває інклюзивне навчання, що передбачає спільне перебування дітей та молоді із порушеннями психофізичного розвитку з їх здоровими однолітками. Жоден з них не має відчувати себе іншим – і це головне завдання інклюзії [14;18;21;22].

Інклюзивна освіта – перший крок до визнання ціннісної значимості і поваги до особистості кожної дитини, прийняття її індивідуальності й неповторності, забезпечення її подальшого повноцінного та гідного життя у суспільстві. Сучасне

громадянське суспільство неможливе без активного залучення усіх своїх членів до різних видів діяльності, поваги прав і свобод кожної окремої людини, забезпечення необхідних гарантій безпеки, свободи і рівноправності.

ЮНЕСКО визначає інклюзивне навчання як «процес звернення і відповіді на різноманітні потреби учнів через забезпечення їхньої участі в навчанні, культурних заходах і житті громади, та зменшення виключення в освіті та навчальному процесі».

Інклюзивна освіта, як складова гуманітарної політики кожної сучасної країни, свідчить наскільки її суспільство захищає невід’ємні права людини. Інклюзивна освіта – це, передовсім, формування суспільної уваги та поваги до розмаїття та унікальності кожного учня, що, у свою чергу, забезпечує ліпшу якість освіти для всіх дітей. Інклюзія передбачає певний наголос на ті групи учнів (студентів), які підлягають «ризикую» виключення або обмеження в навчанні. Це визначає моральну відповідальність перед такими «групами ризику» та гарантування їм можливості участі в освітньому процесі. [24;26]. Інклюзивна освіта надзвичайно актуальна для України, адже вона демонструє не тільки успіхи психологічного чи навчального розвитку дитини з інвалідністю, вона ще й показує рівень громадянського суспільства, держави, людської толерантності.

Інклюзивне навчання в Україні почали запроваджувати ще 10 років тому, одразу після ратифікації Конвенції ООН «Про права інвалідів».

В Україні, станом на 2018 рік, серед 17 337 українських шкіл лише 1127 залучені до інклюзивного навчання. У 2018/2019 н.р. відкрито 8 417 інклюзивних класів у 3 790 закладах середньої освіти; в 152 закладах загальної середньої освіти діяло 577 спеціальних класів; функціонувало 325 спеціальних шкіл. В таких школах отримувало освіту 37 787 учнів та викладало 9 898 учителів. За останні 3 роки кількість спеціальних шкіл зменшилася на 2,4 %, учнів в них - на 4,2 %, в той час як кількість вчителів збільшилась на 0,4 %. Проте, більш ніж 56 тисяч школярів з особливими потребами не охоплені навчанням у загальноосвітніх закладах. Натомість, протягом 3 років кількість інклюзивних класів зросла в 3,1 рази, кількість шкіл, що мають інклюзивні класи, в 2,5 рази, а кількість дітей, що здобувають у них освіту, зросла в 2,8 рази [23;24;25]. Таким чином, показник інклюзії в Україні складає лише 7%. Для порівняння: у Литві ця цифра охоплює 90%, Польщі – 42%, Словаччині – 42%, Угорщині – 57%, Італії – 99%, Норвегії – 90%, Франції – 25%.

Насправді, довгий період наявності закритих спецшкіл пройшли всі європейські країни. І багато з них - Німеччина, Нідерланди, Чехія та інші - не планують відмовлятися від них.

Базуючись на результатах міжнародних досліджень, досвіді інклюзивного навчання у нашій державі, можна стверджувати, що таке навчання корисне не лише для дітей з особливими потребами, а й для їхніх однолітків, батьків. Інклюзивне навчання сприяє розвитку емпатії, толерантності, об’єктивній оцінці власних можливостей, формуванню реалістичного світогляду. Такі колективи забезпечать можливості для здорових людей бережливо ставитися до потенціалу, дарованого їм

природою, запобігати здійсненню деструктивних кроків (наркоманія, алкоголь тощо); розкривати нетрадиційні шляхи особистісних досягнень в опануванні знань, умінь і навичок. Повсякденні контакти з особою з особливостями розвитку сприяють розширенню соціального досвіду, можливо, навіть світоглядних меж звичайних учнів. За умови правильно побудованої педагогічної ситуації цей досвід може стати підґрунтям справжнього особистісного зростання повносправних особистостей [24;26]. Розвиток сучасних інформаційних технологій, науково-технічний прогрес і глобальні зміни видів професійної діяльності різко розширили можливості соціальної інтеграції різних категорій дітей з відхиленнями в розвитку, поведінці, обмеженими можливостями здоров'я та особливими освітніми потребами. Люди, раніше приречені бути на утриманні держави, мають стати повноцінними членами суспільства. Кардинальне вирішення проблем забезпечення нормального розвитку і освіти даної категорії дітей вимагає суттєвих змін державної політики по відношенню до системи спеціальної освіти. Тобто це такий спосіб отримання освіти, коли учні або студенти з особливими освітніми потребами навчаються в загальному освітньому середовищі за місцем свого проживання, – і це є альтернативою інтернатній системі, за якою вони утримуються та навчаються окремо від інших дітей, або домашньому та індивідуальному навчанню [15;16].

У справді інклюзивному середовищі кожна дитина, у тому числі діти з особливими освітніми потребами, почуває себе безпечно та має відчуття приналежності до колективу. Учні та їхні батьки беруть участь у визначенні навчальних цілей, а також у прийнятті рішень щодо них. А працівники школи, у свою чергу, мають відповідну кваліфікацію, підтримку, гнучкість та ресурси, аби виховувати, заохочувати та реагувати на потреби всіх учнів, без винятку.

Одним з ключових напрямків спільної ініціативи є експертна підтримка розробки та впровадження ефективної державної політики в сфері інклюзивної освіти в Україні. Чи не вперше в Україні виділено значне державне фінансування на створення рівних умов для дітей з особливими освітніми потребами – 509 мільйонів гривень на 2018 рік [11]. Це означає, що з державного бюджету місцевим бюджетам передаються кошти на оплату додаткових освітніх послуг, корекційних розвивальних занять і придбання корекційного устаткування, що визначаються індивідуальною програмою розвитку дитини.

Ще одним важливим кроком, який ініціювало Міністерство освіти та його партнери – це створення інклюзивно-ресурсних центрів. Протягом 2018 року в Україні було розпочато створення мережі інклюзивно-ресурсних центрів, які замінили психолого-медико-педагогічні консультації (ПМПК), що були остаточно ліквідовані 1 вересня 2018 року. Станом на квітень 2019 р. кількість зареєстрованих інклюзивно-ресурсних центрів склала 557. Це принципово нові установи, які покликані визначати особливі освітні потреби дітей не на основі міжнародної класифікації хвороб, як це було раніше, а на основі міжнародної класифікації функцій дітей з особливими потребами. Це є набагато сучаснішим і менш дискримінаційним

підходом. Окрім того, ці центри будуть територіально більш доступними, оскільки вони створюються у розрахунку один центр не більш як на 7 тис. дітей, які проживають на території об'єднаної територіальної громади (району), та не більш як на 12 тис. дітей, які проживають у місті (районі міста)[12].

Верховна Рада ухвалила законодавчі зміни, якими, зокрема, зобов'язала створювати інклюзивні класи у звичайних школах. Батьки дітей з особливими освітніми потребами тепер не шукатимуть винятково спеціалізовані чи експериментальні заклади. Їм достатньо звернутися до директора звичайної школи із заявою про зарахування особливої дитини.

Також за заявою батьків обов'язково створюють інклюзивні та/або спеціальні групи. В інклюзивних групах не може бути більше трьох дітей з особливими освітніми потребами. А педагогічне навантаження шкільного вчителя, окрім 18 навчальних годин на тиждень, не може перевищувати 20% на роботу в інклюзивних класах. Тепер за рекомендаціями інклюзивно-ресурсного центру та письмовою заявою батьків школа та дитсадок повинні забезпечити доступ до освітнього процесу асистента дитини з особливими освітніми потребами. Верховна Рада ухвалила закон, і тепер асистентів дитини офіційно допускають до освітнього процесу у школах та дитсадках.

Наказом Міністерства освіти і науки від 06.12.2010 № 1205, типовими штатними нормативами загальноосвітніх навчальних закладів уведена посада асистента вчителя до штатів загальноосвітніх шкіл та посада вихователя для супроводу дітей у разі підвезення їх шкільними автобусами і визначена їх кваліфікаційна характеристика. А також врегульовані умови оплати праці асистента учителя, який працює у класах (групах) з інклюзивним навчанням. У 2019 році кількість асистентів учителів в інклюзивних класах складає 7 636.

Міністерство освіти розробило й затвердило концепцію «Нової української школи» – стратегією реформування середньої освіти до 2029 р. Концепція передбачає високу мету – вчителі набудуть нових компетентностей, які зроблять школу такою, до якої приємно ходити учням, де прислухаються до їхньої думки, вчать критично мислити, не боятись висловлювати власну думку та бути відповідальними громадянами. За основу концепції взята педагогіка партнерства: співпраця між учителем, учнем і батьками, які мають стати рівноправними учасниками освітнього процесу[10]. У новій українській школі кожен вчитель вмітиме працювати з дітьми з особливими освітніми потребами. Завдання розроблення та запровадження обов'язкового курсу для всіх педагогічних працівників щодо особливостей роботи з дітьми з особливими освітніми потребами в рамках інклюзивного навчання включено до Плану заходів на 2017-2029 роки із запровадження «Нової української школи» і вже затверджено розпорядженням Кабміну [20].

Стаття 7 «Закону про загальну середню освіту» доповнена вимогою, у якій дітям з особливими освітніми потребами забезпечується право на навчання за допомогою найбільш прийнятних для таких осіб методів і способів спілкування,

зокрема, навчання жестовою мовою та рельєфно-крапковим шрифтом (шрифтом Брайля). Законопроект розроблено з метою забезпечення конституційних прав і державних гарантій дітям з особливими освітніми потребами на здобуття якісної освіти в закладах освіти державної та комунальної форм власності - зазначено у пояснювальній записці до закону [3].

Для забезпечення цієї вимоги внесено зміни у чотири закони: “Про дошкільну освіту”, “Про загальну середню освіту”, “Про позашкільну освіту” і “Про професійно-технічну освіту”.

За попередньою оцінкою, протягом року реалізації у тестовому режимі програми «Нової Української школи», кількість охоплених системою інклюзивної освіти в Україні збільшилось у два рази. Це означає, що такими темпами протягом десяти років ми можемо вийти на загальноєвропейські показники доручення до інклюзивного навчання дітей з особливими потребами. Незважаючи на негативний досвід низки спеціалізованих освітніх закладів, відповідні напрямки розвиваються у цілій низці шкіл та ВНЗ України.

З кожним роком у місті Вінниці все більше можливостей інклюзивного навчання. Кожен другий заклад освіти у місті – інклюзивний. Сьогодні у закладах освіти функціонує 99 інклюзивних класів та 24 групи. Ще у 2016 році таких закладів було лише 10, зараз – 45. Важливо, що діти з особливими освітніми потребами можуть відвідувати садочки та школи, для цього протягом останніх чотирьох років створювалися необхідні умови. Спілкування з однолітками, можливості для якісної соціалізації у поєднанні з індивідуальною освітньою програмою – усе це має величезне значення для майже 200 юних вінничан.

Фонд «Відродження» підтримав ініціативу з розробки і впровадження нового курсу з інклюзивної освіти для студентів вищих педагогічних навчальних закладів. В рамках спільної ініціативи планується, що курс буде адаптовано для перепідготовки і підвищення кваліфікації вчителів.

Проте, якщо питання інклюзивної освіти у початковій та середній школі сьогодні перебуває під особливою увагою з боку профільного міністра, то у вищій школі ситуація складніша. За статистичними даними з 2,5 мільйонів студентів вітчизняних навчальних закладів I-IV рівнів акредитації, трохи більше 10 тисяч - люди з особливими потребами. На практиці це менше 1% від загальної кількості людей з інвалідністю працездатного віку (до 40 років). Рішенням уряду, діти з інвалідністю I-III груп включені до переліку категорій, що отримують соціальні стипендії. Решта питань вирішуються у форматі адміністрації окремих ВНЗ або місцевої влади. Зокрема, деякі українські ВНЗ декларують певну спеціалізацію роботи з окремими групами людей з інвалідністю.

За офіційною статистикою, більшість студентів з інвалідністю навчається у державних ВНЗ - 55%. І тільки 27% людей з інвалідністю навчається у різноманітних приватних навчальних закладах I-IV рівня акредитації [15;18;22].

Також, як стало відомо, триває активна робота у форматі взаємодії держави та

роботодавців, в напрямку працевлаштування людей з інвалідністю. У планах збільшення квот на держзамовлення для студентів з особливими потребами та їх подальше працевлаштування.

Для країни, яка перебуває у стадії активної війни з агресором, питання інклюзивної освіти є одним із пріоритетних. За роки війни кількість людей з інвалідністю збільшилась на декілька тисяч. І питання їх соціалізації, в тому числі через підвищення професійного рівня та переорієнтацію є надзвичайно актуальним.

Кожний ВНЗ має створювати програму інтегрування студентів як у спільне навчання, так і в суспільство взагалі.

Відсутність методично-освітніх програм та недостатнє забезпечення кваліфікованими спеціалістами в закладах освіти, не дають повністю реалізувати освітні потреби цієї категорії людей, що, звичайно, не сприяє успішній їх соціалізації. Проте інтеграція дітей та молоді з обмеженими функціональними можливостями та особливими освітніми потребами у єдиний освітній простір явище беззаперечне і вимагає лише часу.

Варто зауважити, що цей процес є незворотнім на сучасному етапі розвитку суспільства і його гуманістичних цінностей, що потребує зламу стереотипів та оволодіння новими формами роботи всіма учасниками педагогічного процесу. Просування інклюзивної моделі освіти в нашому суспільстві сьогодні залежить не лише від фінансової спроможності держави в її реалізації, а й від поінформованості суспільства про існуючі проблеми в освіті для дітей та молоді з особливими освітніми потребами, знайомство з інклюзивною освітою як основною цінністю демократичного суспільства. Основними шляхами розвитку цього процесу в Україні є: удосконалення нормативно-правової бази; створення умов для безперешкодного доступу до навчальних закладів, починаючи з дошкільних; збереження єдиного освітнього простору; приведення системи освітньої роботи у відповідність до потреб дитини, сім'ї; відповідна підготовка педагогічних кадрів до роботи з дітьми з особливими освітніми потребами.

Список використаних джерел:

1. Закон України «Про вищу освіту»//Відомості Верховної Ради України, 2002, №20
2. Закон України «Про дошкільну освіту»//Відомості Верховної Ради України, 2001, №49.
3. Закон України «Про загальну середню освіту»//Відомості Верховної Ради України, 1999, №28.
4. Закон України «Про освіту» // Відомості Верховної Ради України, 2017, № 38-39, ст. 380.
5. Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні»//Відомості Верховної Ради України, 1991, №21. (стаття 23)
6. Закон України «Про охорону дитинства»//Відомості Верховної Ради України, 2001, №30.
7. Закон України «Про професійно-технічну освіту»//Відомості Верховної Ради України, 1998, №32.
8. Закон України «Про реабілітацію інвалідів в Україні» №3235-IV//Відомості Верховної Ради України, 2006, № 2–3. С. 36–42.
9. Закон України “Про внесення змін до законодавчих актів з питань загальної середньої та дошкільної освіти щодо організації навчально-виховного процесу” № 2442-VI //Відомості Верховної Ради України, 2010, № 46.
10. Постанова Кабінету Міністрів України від 14 грудня 2016 р. № 988-р.: «Концепція Нової української школи».
11. Постанова Кабінету Міністрів України від 21 лют. 2018 р. № 88: « Деякі питання використання субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на надання державної підтримки особам з особливими

- освітніми потребами у 2018 році».
12. Постанова Кабінету Міністрів України від 12 липня 2017 р. № 545 «Про затвердження Положення про інклюзивно-ресурсний центр».
 13. Балахонова О. В. Проблеми інклюзивної освіти в Україні / Інклюзивна освіта: досвід і перспективи : [монографія] / Колектив авторів; відп. ред. Г.В. Давиденко. – Вінниця, 2016. – 242 с. – С. 62-76.
 14. Гудзевич Л. С. Вплив психосоціальних чинників на стан репродуктивного здоров'я студентської молоді / Л.С. Гудзевич, Л.О. Дубовик // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка і психологія. – Вип.42. - Вінниця: ВДПУ, 2014. – С. 125-128.
 15. Гудзевич Л.С. Соціально-педагогічна реабілітація дітей хворих на ДЦП в умовах навчальних закладів / Л. С. Гудзевич, Р. А. Крешун//Збірник наукових праць ВДПУ “Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми”. - Вінниця, 2015. - Вип. 41.- С. 33-38.
 16. Завальнюк О. Л. Готовність до охорони здоров'я дітей у студентів – майбутніх педагогів / Materials of XIV inter-national scientific and practical Conference «Modern scientific potential - 2018», February 28 -March 7, 2018. - Volume 7 . Pedagogical sciences. Psychology and sociology. Physical culture and sport. : Sheffield, Science and education LTD. – 2018. – P.18-22.
 17. Завальнюк О. Л. До питання про стан народжуваності та здоров'я дітей в Україні / Materials of the XV International scientific and practical Conference Science without borders - 2019, March 30 - April 7, 2019 : Sheffield. Science and education LTD - 64 p.- P.36-40.
 18. Завальнюк О. Л. Дослідження стану здоров'я студентської молоді – проблеми, перспективи / Актуальні проблеми сучасної біології та методики її викладання: збірник наукових праць звітної наукової конференції викладачів за 2016-2017 н. р. – Вінниця: ТОВ «Нілан - ЛТД», 2017.- 348 с.- С.121-139.
 19. Завальнюк О. Л. Медико - соціальні аспекти стану демографічної ситуації в Україні / Актуальні проблеми біології та методики її викладання у закладах вищої освіти: збірник наукових праць звітної наукової конференції викладачів за 2018-2019 н.р. - Вінниця, 2019. - 266 с.
 20. Завальнюк О. Л. Педагогічна стратегія формування готовності до охорони здоров'я у студентів педагогічного університету / Сучасні проблеми біологічної науки та методика її викладання у закладах вищої освіти: збірник наукових праць звітної наукової конференції викладачів за 2017-2018 н.р.- Вінниця, ТОВ «Твори», 2018.- С.44-57.
 21. Завальнюк О. Л. Статистичний огляд проблеми здоров'я дітей в Україні / Materiały XIII Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji, «Strategiczne pytania światowej nauki - 2017», 07-15 lutego 2017 roku. – Том 8: Medycyna. Ekologia. Weterynaria. Biologiczne nauki. – Przemysł: Nauka i studia. – 64 str. – S.6-8.
 22. Завальнюк О. Л. Формування ціннісної моделі здоров'я у студентів – майбутніх педагогів / Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Вип. 327. Педагогіка та психологія.- Чернівці: Рута, 2007.- С.59-63.
 23. Засенко В. Діти з особливими потребами: пріоритетні напрями державної політики України в галузі освіти, соціального захисту й охорони здоров'я / В'ячеслав Засенко, Алла Колупаєва // Особлива дитина: навчання і виховання. – 2014. – № 3. – С. 20 – 29.
 24. Заярнюк О. В. Інклюзивна освіта в Україні: проблеми та шляхи їх вирішення / Заярнюк О. В. // Наук. вісн. Міжнар. гуманіт. ун-ту : зб. наук. пр. – Одеса, 2015. – Вип. 11. – С. 190 – 193
 25. Колупаєва А. А. Інклюзивна освіта: від основ до практики : [монографія] / А. А. Колупаєва, О. М. Таранченко. – Київ : АТОПОЛ, 2016. – 152 с.
 26. Корнієнко С. Інклюзивна освіта як пріоритетний напрям державної політики України у сфері освіти дітей з інвалідністю / Світлана Корнієнко // Вісн. Нац. акад. держ. упр. Сер. «Держ. упр.» – Київ, 2012. – № 2. – С. 226 – 231.
 27. Крутій К.Л. До питання розвитку мовних і мовленнєвих здібностей у дітей дошкільного віку / Актуальні проблеми дошкільної освіти в Україні : збірник наукових робіт / Укладачі Л.В.Зданевич, Л.А.Машкіна, Н.М.Миськова, Л.С.Пісоцька. – Хмельницький : ХГПА, 2017. – Вип. 13. – У 2-х ч. – Ч. I. – 216 с. – С. 172–178.
 28. Gudzewych L., Vasilieva S., Sarafinyuk P., Zavalnyuk O., Baurko N., Stepanenko I. Applied Aspect of «Nursing» Teaching in the High School / Human Health: Realities and Prospects. Monographic series. Volume 4. «Health and Biosensors», edited by Nadiya Scotna. Drohobych: Posvit, 2019, 237p. – P. 165-175